

Ի տարրերություն հարուստ դամբարանների, այս գերեզմանափոսերի կենտրոնական մասում ամենուրեք հանդիպում են կողքի վրա պառկեցրած մարդկային կմախքների մնացորդներ՝ զարդարանքի առարկաներով, սակավաթիվ փոքրիկ բրոնզե դաշույններով՝ կաշեպատ փայտե պատյանների մնացորդներով։ Հաճախ դաշույնների հետ միասին հանդիպում են վանակատե կամ կայծքարե հիանալի մշակված, թափանցիկ նետասլաքներ, որոնց փայտե կոթերն ու աղեղները, դժբախտաբար, չեն պահպանվել։ Այս դամբարանների ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ տեղի տոհմական բնակչության հսկայական մեծամասնությունը չէր հետևում վերնախավի լեռնաշղթանցած ծեսերին և արարողություններին, պահպանում էր հին բրոնզի դարից եկող թաղման ձևերն ու սովորույթները։

2. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջինբրոնզեդարյան Հայաստանի համար բնորոշ է երկրագործության դանդաղ աճը։ Այդ մասին են վկայում, նախ և առաջ, հնավայրերում հայտնաբերված երկրագործական իրերի՝ վանակատե դանակների, մանգաղի ներդիրների, սանդերի, աղորիքների, տրորիչների և այլ գործիքների ձևերը, որոնք, սկսած III հազարամյակից, երկար դարերի ընթացքում գրեթե ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվում։ Չեն երևում նաև բրոնզից պատրաստված նոր գործիքներ։ Երկրագործությունը, անկասկած, մնում է արորային, ոռոգման մեծ աշխատանքներ չեն կատարվում և մշակելի հողատարածություններն առաջվա նման դարձյալ հեռու չեն գետերին ու գետաբերաններին հարող բարերեր ու հեշտ ոռոգելի վայրերից։ Այնուամենայնիվ, բնակչության աճը, բնակավայրերի ընդլայնումը, խոշոր եղջերավոր անասունների աշխատանքի ավելի լայն կիրառումը երկրագործության մեջ՝ հասցնում են հացահատիկային տնտեսության, բանջարա-բոստանային ու այգեգործական կուլտուրաների մշակության համեմատաբար բարձր մակարդակի։

Հատկանշական է, որ Ուզբեղիկ-թեփե բնակավայրի ստորին շերտի մի փոքրիկ հատվածում բացվել է 70 հոր, որոնցից շատերը լցված են եղել ցորենի, գարու այրված հատիկներով և կորեկի ալյուրով։

Ավելի ցայտուն ու որոշակի են անասնապահության զարգացումն ուրվագծող նյութերը։ Միջինբրոնզեդարյան բնակավայրերում ու դամբարաններում հանդիպում են մանր ու խոշոր ընտանի կենդանիների կմախքներ կամ առանձին մասեր։ Սրանց հետ միասին հաճախ հանդես են գալիս նաև ձիերի ու շների ոսկորներ, որոնց օգտագործումը տնտեսության մեջ կապված էր կիսաբուլ-վորական անասնապահության վերելքի հետ։ Մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների զգալի քանակական աճը հավելյալ արտադրանքի կուտակման, փոխանակության ու առևտրի հուսալի բազա է դառնում։ Անասնապահության ու երկրագործության ընդհանուր վերելքին առընթեր, Սևանի ավազանում, Հյուսիսային Հայաստանի շատ վայրերում նկատվում է տոհմային անասնապահության ու ձիաբուծության զարգացում։ Լճաշենի դամբարաններում հայտնաբերված ցուլերը, կովերը, ձիերը, աչքի են ընկնում հսկայական չափերով ու տեսակային գերազանց հատկանիշներով։

Անասունների նշված տեսակները Տաշիր—Ձորագետի և Տաշրատափի սահարարթով տարածվում են Թուրքում՝ Մալկայի սարահարթում⁶։ Լճաշենի պեղումներով հայտնաբերված նյութերը առաջին անգամ հստակորեն բնորոշում են նաև խոզաբուծության զարգացումը։ Հետաքրքիր է, որ Սևանի շրջակայքում հայտնաբերված ուշերոնգեդարյան դոտինների վրա, ի թիվս այլ կենդանիների, պատկերված են նաև խոզեր։

Մանր եղջերավոր անասուններից Լճաշենի հնավայրերի համար բնորոշ են ոչխարը, լայծը և խոզը։ Վայրի կենդանիներից ամենից ավելի հաճախ պատահող մնացորդները պատկանում են եղջերուին, կիստարին, կզաքիսին, ընձառյուծին, վայրի ալօին, աղվեսին։ Հասկանալի է, որ խաշնարածության հետ միասին շարունակում էր զարգանալ նաև որսորդությունը, որը սննդամթերքի լրացուցիչ աղբյուր էր։ Սևանի ավազանի, Տաշիր—Ձորագետի անտառները լիքն էին եղնիկներով, մարալներով, արջերով, վայրի ճագարներով, զանազան տեսակի մանր գիշատիչներով։

Խեցեգործություն։ Տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը, ընտանեկան կենցաղի ու պաշտամունքի կարիքները առաջ էին մղում խեցեգործական արհեստը։ Միջինբրոնզեդարյան խեցեգործության վաղ կոմպլեքսներ են հանդիպում մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին քառորդին պատկանող Թագաքենդի, էլարի, Մեծամորի դամբարանադաշտերում, Մուխաննաթ-թափա, Աղթամար, Ֆրանգանոց բնակատեղիներում⁷։ Նշված հուշարձանների համար միանգամայն բնորոշ է միատիպ գունազարդ խեցեղենը, որի պատճառով էլ միջինբրոնզեդարյան զարգացման ամբողջ փուլը հնագետները հաճախ անվանում են «գունազարդ խեցեղենի դարաշրջան»։

Միջինբրոնզեդարյան վաղ շրջանի հուշարձաններից ամենաբնորոշը Թագաքենդի դամբարանադաշտն է, որի խեցեղենը աչքի է ընկնում թասերի, քրեղանների, կճուճների, սափորների կարմրափայլ մակերեսով և սև փայլաներով կատարված երկրաչափական զարդամոտիվներով։ Վերջինները բաղկացած են ուղիղ և ալիքավոր գծերի, եռանկյունիների, ցանցավոր, ումբրաձև քառանկյունի պատկերների հորիզոնական ժապավեններից և մարդկային ու օձակերպ նկարների կոմպոզիցիաներից։

Գունազարդ կերամիկայի վաղ շրջանի նշված կավանոթներն իրենց ձևերով ու զարդամոտիվներով ծագում են վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի վերջին փուլի սև փայլեցրած խեցեղենից և կապվում են այդ նույն հատկանիշներով հարբերդ—Մալաթիայի ու Կենտրոնական Անատոլիայի մի շարք բնակավայրերի (Բողազքյույի, Ալիշարի, Քյուլ-Թեփեի, Կանեշի, Դեդիկի) կերամիկայի հետ։

Հայաստանի խեցեղենի փոքրասիական նշված զուգահեռներից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի Ալիշար բլրի 3-րդ շերտում հայտնաբերված կերամիկան, որը սեպագիր կապադովկյան աղյուսակների օգնությամբ

⁶ Անասնապահության մասին բոլոր տվյալներն ու եղրակացությունները պատկանում են կենդանաբան Ս. Կ. Մեծլուսյանին (տե՛ս Ս. Կ. Межлумян, Крупный рогатый скот из погребений эпохи бронзы. Изв. АН Арм. ССР, 1963, № 3, նույնի, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении (автореферат канд. диссертации), Ереван, 1963)։

⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартыросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 47—56։

թվագրվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջով և իր բազմազույն զարդամոտիվներով բավականաչափ մոտենում Հայաստանի նյութերին: Հին Հայաստանի մշակույթի հետ բրոնզեդարյան Ալիշարի ընդհանրություններն ու աղերսները լուկ խեցեղենի նմանություններով չի սահմանափակվում: Ալիշարն ուսումնասիրող բոլոր հնագետները (Օստեն, Շմիդտ, Բիտտել և ուրիշներ) պնդում են, որ նրա առաջին և երկրորդ շրջաններում ներկայացված է Արևմտյան Հայաստանի հետ սերտորեն կապված կապադովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթը⁸:

Կապադովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթի արևելյան աղերսները և Հայաստանի երկրորդ հազարամյակի խեցեղենի բնորոշ ձևաբանական ու տեխնիկական հատկանիշները վերջնականապես ցույց են տալիս, որ նրա արտադրության ակունքներն ու բուն կենտրոնը պետք է տեսնել Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլի նյութական արտադրության մեջ⁹:

Գունազարդ խեցեղենի արտադրության չափազանց խեղճատիպ ու նոր մակարդակ է ցուցաբերում Սևանի ավազանի և Մուղան—Հարաբաղի հուշարձանների խումբը, որն ընդգրկում է լճաշենի տասնյակ նորահայտ դամբարաններ: Լճաշենի նշված խմբի խեցեղենի համար բնորոշն այն է, որ սակավ հանդիպող թաղանթի վաղ տիպի կավանթների ձևերն ու զարդանախշերը այլասերվում են, անհետանում և տեղի տալիս ումբաձև միագույն զարդարված կարմրափայլ ու սև փայլուն մակերես ունեցող խեցեղենին, որի մոնումենտալ փորագիր զարդերը կազմված են կիսագալար պարույրների, կիսաշրջանների, եռանկյունի և ալիքավոր զուգահեռ զարդանկարների գեղեցիկ համադրումներից: Այս մոտիվների բոլոր տաքերն էլ փոխառված են թաղանթի վաղ զարդանախշերից, սակայն ամբողջությամբ վերցված, դրանք արդեն նման չեն ոչ Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան փուլի, ոչ էլ Փոքր Ասիայի խեցեղենին: Խեցեղենի արտադրության պատմության մեջ սա մի ուրույն ու խեղճատիպ փուլ է՝ բնորոշ միայն Հայկական լեռնաշխարհի համար¹⁰:

Միջինբրոնզեդարյան խեցեղենի արտադրության վերջին փուլը ներկայացված է Թոնդը—Կիրովական խմբի հուշարձաններով, որոնք մասնազետեների կարծիքով, վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին: Այս շրջանի անոթների, գավաթների, քրեղանների տասնյակ ու հարյուրավոր տարատեսակները իրենց կարմրափայլ մակերեսով, սև փայլաներկի հարուստ զարդանախշերով և սև փայլեցված կերամիկայի փորագիր սպիտակ օրնամենտներով բնորոշ են գունազարդ խեցեղենի արտադրության ծաղկման ժամանակաշրջանին, երբ խեցեգործ վարպետն աշխատում է կարկինի, քանոնի, սրածայրի ու այլ գործիքների օգնությամբ, երբ նախադրյալներ են ստեղծվում ուշրոնգեդարյան խեցեգործությանն անցնելու համար¹¹:

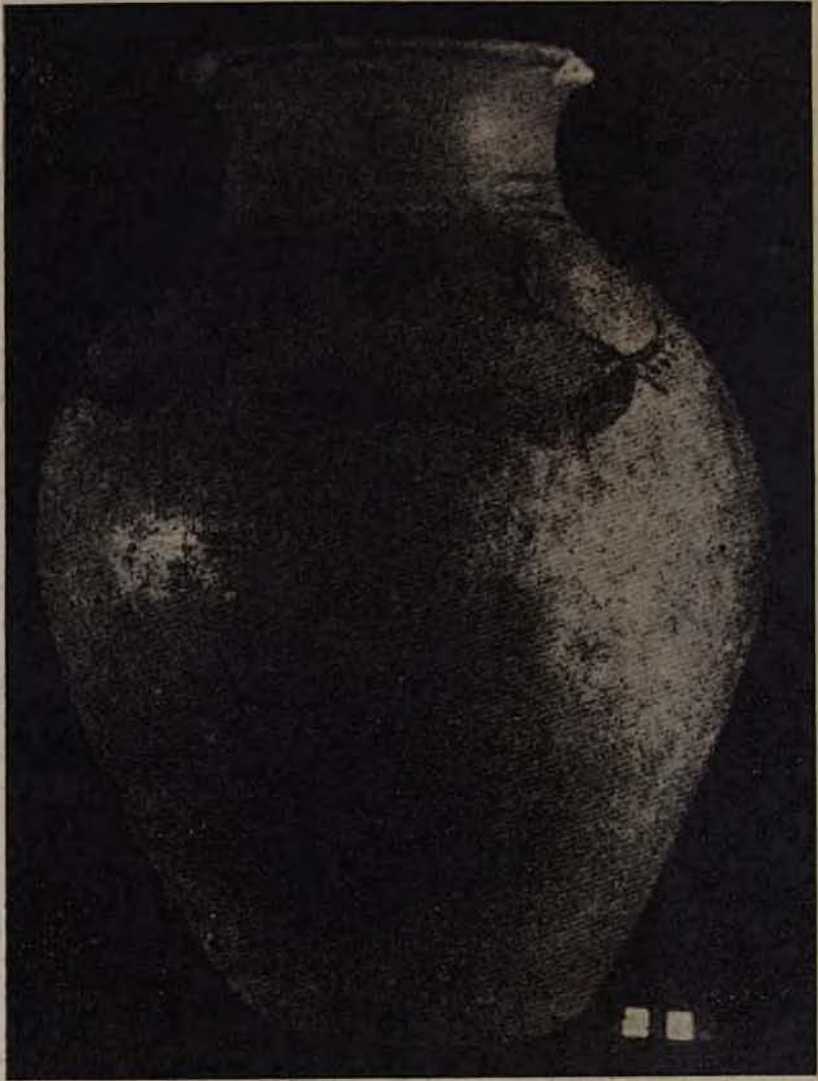
⁸ Տե՛ս E. Schmidt, Alishar, Chicago, 1931, էջ 101—102:

⁹ Տե՛ս A. A. Мартусова, Армения в эпоху бронзы..., էջ 54:

¹⁰ Լճաշենի նշված խմբի նյութերն առայժմ հրատարակված չեն, բացի մի դամբարանից (տե՛ս Է. Խաճատյան, Լճաշենի № 6 կուրգանը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 2, էջ 65 և հաշ.):

¹¹ Հայաստանի և Վրաստանի գոմազարդ խեցեղենի մասին տե՛ս Б. А. Куфтик, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, էջ 86—87:

Այսպիսով, մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսում նշմարվում է գունազարդ խեցեղենի արտադրության առնվազն երեք փուլ, որոնց հաջորդում է վայրէջքի, անկման, գունազարդ խեցեղենի անհետացման մի երկար շրջան:

Գունազարդ անոթ. Սևան

Սակայն Հայաստանի որոշ շրջաններում, գերազանցապես Արարատյան դաշտավայրի արևելյան ծայրամասում և մասամբ Վանի շրջանում ուշքրոնդեղարյան նյութական արտադրության նոր ծագող ու զարգացող նմուշների հետ առընթեր գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակում է հարատևել մ. թ. ա. XIV—VIII դարերի ընթացքում: Այդ մասին են վկայում Ի. Ի. Մեշչա-

նինուլի¹² և Ա. Ա. Միլլերի¹³ կատարած պեղումները Արաքսի ափին՝ Կարմիր վանքում և ամերիկյան արշավախմբի հետախուզական պեղումները վան-Տոսպում¹⁴,

Այսպիսով, Հայաստանի որոշ շրջաններում գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակվում է ամբողջ II հազարամյակի ընթացքում: Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև Փոքր Ասիայում, խեթական թագավորության սահմանների մեջ:

Հայկական բարձրավանդակի մնացած մասերում, գրեթե ամենուրեք, սկսած մ. թ. ա. XIV դարից զգալի բեկում է նկատվում նյութական արտադրության առաջատար ճյուղերում, սկսվում է անցման մի ժամանակաշրջան, որի իրեղեն հուշարձանների կոմպլեքսներն ունեն երկակի բնույթ: Նրանց մեջ միջինբրոնզեդարյան ավանդույթները պահպանող առարկաները մեծ քանակությամբ հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարին հատուկ իրերի ու առարկաների և մասնավորապես հիանալի սև փայլեցված կավանոթների հետ, որոնց զարդանախշերը ավելի պարզ ու հստակ են՝ կատարված միանգամայն նոր տեխնիկայով, նրբաշալլ գծիկներով, գծազարդ, սանրանախշ ու փորագիր օրնամենտներով:

Մեծադամշակությամբ: Մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին շրջադարձային փոփոխություններ են կատարվում ոչ միայն խեցեգործության, այլև արհեստագործության ամենաբազմազան բնագավառներում, որոնցից ամենագլխավորը մետաղամշակությունն էր: Հայաստանում և նրա սահմանակից շրջաններում՝ Ասորիք—Պաղեստինում, էգեյան և միքենյան մշակույթների տարածման շրջաններում վաղբրոնզեդարյան մետաղագործությանը բնորոշ զենքերի ու գործիքների փոխարեն երևան են գալիս զենքերի ու գործիքների կատարելագործված տիպեր և առանձնապես՝ բնորոշ խողովակակոթառ նիզակներ, որոնք շնչին փոփոխություններով պահպանվեցին մինչև բրոնզեդարի վերջը և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանը:

Հատկանշական է, որ Հայաստանի հնագույն խողովակակոթառ նիզակը ծագում է լճաշենի գունազարդ խեցեղենի ամենանշանավոր դամբանաթմբից (№ 40): Այն ուղղակի զուգահեռներ ունի միջին ուգարիթյան առաջին հորիզոնի նյութերում, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 2100—1900 թվականներով¹⁵: Միջին ուգարիթյան շերտն իր հրեք հորիզոններով (2100—1900, 1900—1750, 1750—1699 թվականներ) համապատասխանում է Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանների ժամանակագրությանը և թվագրվում շերտագրական ստույգ դիտողություններով, ինչպես նաև Եգիպտոսի Սեսոստրիս I փարավոնի (մ. թ.

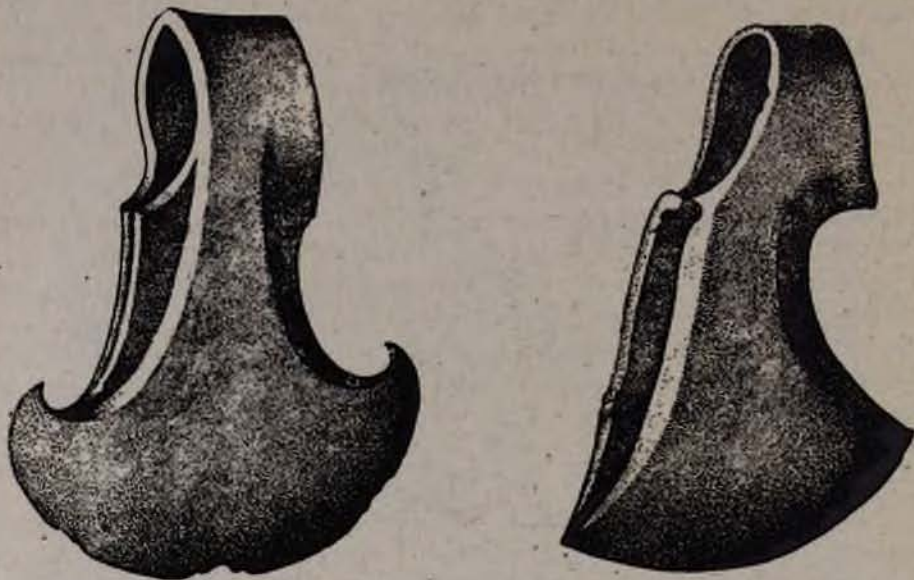
¹² Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 46, И. И. Мещанинов, Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае, «Сообщения ГАИМК», I, 1926.

¹³ Տե՛ս Ա. Ա. Миллер, Археологические исследования в Нахичеванской республике, «Сообщ. ГАИМК», I, 1926.

¹⁴ Տե՛ս Կ. Կ. Остен, Die urartäische Töpferei aus Van, „Orientalia“ 1952; XXI, 3, էջ 307—338, 1953, XXII, 4, էջ 329—354.

¹⁵ Տե՛ս Ն. Ն. Մեդադկաճյան, լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊՂՀ, 1965, № 2, էջ 101:

ա. 1970—1936) անունը կրող իրերով, որոնք հանդիպում են Բեյթ-Մերսինում, Մեզիդդոյում, Գազալում¹⁶:

Միջինբրոնզեդարյան շրջանի կացինեներ

Հնաշենի խողովակակոթառ նիզակի փոքր-ինչ կատարելագործված տեսակներ են հայտնաբերվել Կարմիր-վանք հնավայրում: Ձևաբանական տեսակետից նրանք համապատասխանում են Թռեղքի Թոփ-քար¹⁷ դամբանաթմբի և Զաֆեռ-Պապուրի զենքերին և թվագրվում են մ. թ. ա. XVII—XVI դարերով: Նիզակի կարճասլաք գեղարդների հետ միասին այս հնավայրում հանդիպում են նույն շրջանի աստղաձև զենքեր հիշեցնող կոթառավոր դաշույնաշեղքեր¹⁸, որոնք պատրաստված են արդեն բարձրորակ բրոնզից:

Նիզակներից ու դաշույններից բացի, մետաղաձուլական արհեստանոցներում պատրաստվում են մարտական սակրերի բազմաթիվ տարատեսակներ: Նոր տիպի այդ զենքերի թվին են պատկանում Մուրդուզ լեռան լանջին՝ Շամ-շադինի շրջանի Նավուր գյուղում գտնված անհամաչափ ձևի (ասիմետրիկ) բրոնզյա սակրերը, որոնք հար և նման են Թքիլիսիի սահմանագծում հայտնաբերված նախազարդ կացինի և իրենց ընդհանուր կերպարով համընկնում են փոքր-ինչ ուշ շրջանի՝ Կիրովականի հարուստ դամբարանի անհամաչափ ձևի սակրին: Սրանցով սկսվում է Հայկական լեռնաշխարհի և ողջ Անդրկովկասի համար այնքան բնորոշ համաչափ (սիմետրիկ) սակրերի զարգացումը:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի համար բնորոշ այդ սակրերը տիպաբանական ընդհանուր աղբյուրներ ունեն Անատոլիայի Քյուվ-Թափայի XIX—XVIII դա-

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 11:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 49—52:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, К предыстории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, № 1.

րերին վերաբերող զենքերի նմուշների հետ: Ճիշտ նույն ձևով մարտական կախակոթառ կացիների որոշ տեսակներ կապվում են կասսիտյան և հյուսիս-միջագետքյան սպառազինության առարկաների հետ: Այսպիսիները հավանաբար արտադրվել են տեղում, սակայն պատկանել են հին արևելյան տիպին: Թեֆե-Գավրայի մարտական կացի¹⁹ կրկնօրինակը գտնում ենք Լենինականի բրոնզե իրերի հետաքրքիր հավաքածուի մեջ²⁰, Լենինականի մարտական կախակոթառ սակրը բավականաչափ ժոտ զուգահեռներ ունի նաև պարսկական Թալիշի տիպերի մեջ, որոնք Շեֆֆերի կարծիքով վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին²¹ և հանդիպում են կոթառավոր նիզակասայրերի ու ձեռքի տափակ հատիչների՝ Հայաստանի համար շատ բնորոշ տիպերի հետ:

Հայաստանի նմուշների և հին-արևելյան մշակույթի իրերն են հուշարձաններից ալյուրենակ նմանությունը կասկած չի թողնում պատմական նշված օջախների տնտեսական սերտ համագործակցության ու աղերսների մասին:

Միջինբրոնզեդարյան նյութական մշակույթի, մասնավորապես մետաղագործության զարգացման փառավոր պատկեր են ուրվագծում մ. թ. ա. XVI—XV դարերի հուշարձանները: Թռեղքի և Կիրովականի ցեղապետների հսկա կուրգաններում հանդիպում են բազմազան մետաղներից պատրաստված մեծ քանակությամբ զենքեր ու գործիքներ, անհամաչափ ձևի սակրեր, դաշույններ, նիզակներ, սուսերներ, գուրգեր, ձեռքի հատիչներ, դրեր, խողովակակոթառ կեռ գործիքներ, կաթսաներ և այլն, որոնց լուկ առանձին նմուշները կարելի է ներմուծված համարել: Այդպիսին է, օրինակ, Կիրովականի դամբարանի նրբագեղ նիզակի գեղարդը՝ ուղղաձիգ ակոսավոր կոթառով, որի նմանները կան նաև Թռեղքի 15-րդ կուրգանի և վաճառաշահ Ուփարիթ քաղաքի 1600—1450 թվականների նյութերի մեջ: Անդրկովկասյան և ուգարիթյան հիշատակված նիզակասայրերի նմանությունն այնքան մեծ է, որ մասնագետները կասկած չունեն նրանց ընդհանուր ծագման, ինչպես և թվագրման վերաբերյալ: Ներմուծված իրերի թվին են պատկանում, անկասկած, նաև խաչաձև կտրվածք ունեցող բրոնզե սուսերները, որոնք հայտնաբերվել են Ղաչաղանի, Ձորագյուղի և Սամթավրոյի (Վրաստան) դամբարաններում և որոնց արտադրությունը չափազանց ընդլայնվել է մ. թ. ա. XVII—XVI դարերի ընթացքում՝ Կրետե-միքենյան մշակույթի արտադրական կենտրոններում²²: Այս տիպի իրերը, միքենյան միջագետքյան իրերը, իրոք, մեր երկիր են թափանցում վերը նշված Միջերկրականի արևելյան ափերից կամ հարավից, գերազանցապես Եփրատի հովտով:

¹⁹ Տե՛ս E. A. Spelzer, Excavations at Tepe-Gawra, I, Philadelphia, 1935, աղ. VIII, XLVIII, XLIX, XXXV, էջ 49—50.

²⁰ Տե՛ս Լենինականի զավառագիտական թանգարանի բրոնզե իրերի հավաքածուն:

²¹ Տե՛ս Cl. F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948, էջ 222—226.

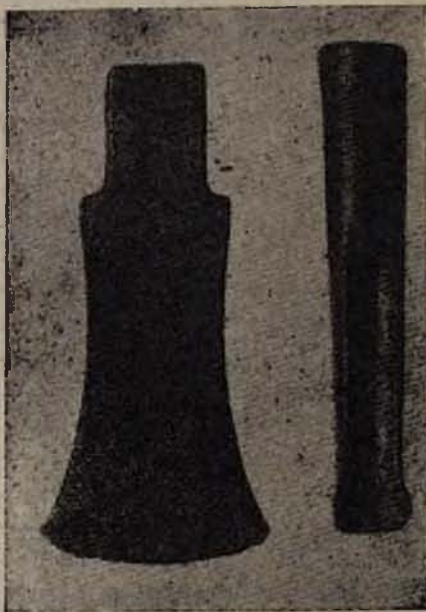
²² Տե՛ս Дж. Пендлберу, Археология Крита, М., 1950, էջ 184—196.

Սրանց թվին է պատկանում Իջևանի շրջանում հայտնաբերված նրբագեղ սակրը, որի նախատիպերը հայտնի էին դեռևս հին Շումերում (Ուր), իսկ ժամանակագրորեն ավելի մոտ կանգնած տիպերը ծագում են Եգիպտոսից, Ասորիքից ու Պաղեստինից, ինչպես նաև Լուրիստանից ու Էլամից²³:

Միջինբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերված բոլոր մնացած գործիքներն ու զենքերը վերը նշված շնչին բացառություներով, նույնպես տիպական են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան մշակույթին:

Այդ շրջանի մետաղամշակության բնորոշ և կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ գրեթե վերջնականապես ձևավորվում են տեղական արտադրության գործիքներն ու զենքերը, որոնք կատարելագործված ձևով հանդես են գալիս ուշբրոնզեդարյան կոմպլեքսներում, որպես Հայկական լեռնաշխարհի մետաղամշակության միանգամայն ինքնատիպ արգասիքներ:

Սպառազինության առարկաների և աշխատանքի գործիքների կատարելագործումն ընթանում է մետաղամշակության տեխնիկայի զարգացման հիման վրա. բարձր կատարելության են հասնում քարի ու կավի զանազան կաղապարները, որոնցով կարելի էր ստանալ գեղարվեստորեն ձևավորված զենքեր ու գործիքներ: Բարձր կատարելության հասցվեցին նաև դասական բրոնզի ստացման եղանակները:

Տափակ կացին և քուր. Կիրովական

Չնայած մետաղամշակության բարձր զարգացմանը, միջին բրոնզի դարի վաղ շրջանի հնագիտական կոմպլեքսներում հանդիպում են մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղբրոնզեդարյան մշակույթից եկող վերապրուկային իրեր ու առարկաներ (տանձաձև գուրգեր, կիսառոտրապտույտ պղնձե ականջօղեր, քառակող հերուններ, գնդասեղներ և այլն), որոնք վկայում են մետաղագործության հին ավանդույթների և նոր նորմերի համատեղ գոյությունը մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին: Միջինբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման հաջորդ փուլերում այդ երևույթը չի նկատվում:

Արժաթագործություն և ոսկերչություն: Մետաղամշակության կարևոր և ինքնուրույն ճյուղերից մեկը ոսկերչությունն էր, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի

յակի առաջին կեսին հասավ բարձր մակարդակի: Ոսկուց ու արծաթից պատրաստում էին գավաթներ, սափորներ, դուլիկներ, պերճանքի բազմաթիվ առարկաներ և նույնիսկ զենքերի առանձին նմուշներ: Նյութական մշակույթի այս

²³ См. А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 71—72.

բարձրարվեստ իրերը նախազարգվում էին դրոշմելու և դրվագելու եղանակով, պատվում հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով: Ոսկերչության նման մակարդակն ինքնուստինքյան ենթադրում է տեղական արվեստի նախընթաց բարձր զարգացում, որն զգալի չափով պայմանավորված էր ժամանակակից արևելյան արվեստի համընդհանուր առաջադիմությամբ:

Կիրովականի հարուստ դամբարանում²⁴ արծաթե անզարդ գավաթների հետ միասին հայտնաբերվել է մի գեղեցիկ ու ծանր ոսկե գավաթ՝ զարդարված նուրբ երկրաչափական օրնամենտի զոտիով և երեք զույգ առյուծների ռելիեֆ քանդակներով: Օձունի և Թռչող Թուփ-քարի (№ 2) դամբարաններում գտնվել են հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով պատված ոսկե իրեր, որոնց զուգահեռները հանդիպում են միջին միջինյան ժամանակաշրջանին պատկանող (1700 թվական ըստ Չայլդի) Մինոսի պալատում և բուն միջինյան հուշարձաններում²⁵:

Կիրովականի անզարդ արծաթե անոթներն աչքի են ընկնում գեղեցիկ ձևվերով: Նրանցից մեկը հարթ պատերով միականթ դուլիկ է, մյուսը՝ բարձրավիզ գավաթ, երրորդը՝ կոնաձև, ցածր ոտքի վրա ամրացված կիսազնդաձև գավաթ և վերջինը՝ ակոսավոր կիսաշրջան զարդեր ունեցող փոքրիկ կիսաբոլորակ անոթ:

Սակայն լինելով Թռչող ոսկեղենի պարզունակ կրկնությունները, Կիրովականի հիշատակված անոթները, այնուամենայնիվ, աղքատիկ գաղափար են տալիս միջին բրոնզի դարի ոսկերչության զարգացման մասին: Որպեսզի պարզ գաղափար կազմենք արհեստագործության այդ կարևոր ճյուղերի մասին, պետք է անդրադառնանք նաև Թռչող ցեղապետների դամբարանների պեղումներին, որոնք կատարվեցին Մալկայի շրջանում (Վրաստան) 1936—1940 թվականներին: Նրանց մեջ ներկայացված ոսկե և արծաթե իրերից հիշատակության արժանի են թանկագին քարերով ադուցված բարձրարվեստ ոսկե գավաթը՝ ֆիլիգրան ու հատիկավոր զարդանախշերով, նրբաճաշակ արծաթե դաշույնը, արծաթե ոսկեգլխիկ քորոցները, ոսկյա նախազարդ, սկավառակաձև զարդերը և, վերջապես, ոսկեզօծ արծաթե դուլիկը, որի արտաքին ողջ մակերեսը պատված է որսի տեսարան պատկերող դրոշմակերտ հորինվածքով²⁶: Այս դուլիկը իր մանրամասներով չափազանց մոտ է հանրահայտ արծաթե գավաթին, որի վրա պատկերված են պաշտամունքային գավաթներ բռնած մարդակերպ էակների ծիսական երթը և ոճավորված արու և էգ եղնիկների շարքը: Այդ էակները մարդու մարմին և կենդանու գլուխ ու պոչ ունեն: Նրանք գնում են դեպի մի այլ այդպիսի կերպար, որը, սակայն, տեղավորված է գահի վրա՝ կենաց ծառի դիմաց, զոհասեղանների և զոհաբերության կենդանիների մոտ: Ուսումնասիրողները վաղուց արդեն նշել են, որ ոճավորված պաշտամունքային այս տեսարանը Յազդի-Կայայի և Կարքեմիշի խեթական ռելիեֆների պատկերներին չափազանց նման է թե՛ կոմպոզիցիոն տեսակետից և թե՛ առանձին կերպարների

24 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология З. Кавказа, էջ 46—47:

25 Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, էջ 15 և հաջ.:

26 Նույն տեղում:

մեկնաբանություն, հագուստի, ոտնամանների ու այլ մանրամասների վերարտադրություններ:

Հիշատակված դամբարաններում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե իրերը ցույց են տալիս նախ և առաջ տեղական մշակույթի շատ բարձր մակարդակը և ապա նրա բազմակողմանի կապերը Հին Արևելքի երկրների, առանձնապես խեթական թագավորության հետ, որոնք ակնհայտորեն դրսևորվում են ինչպես կիրառական արվեստի արժեքների, այնպես էլ թաղման ծեսերի ու սովորությունների ուսումնասիրության ընթացքում:

3. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱ

Նրկրի տնտեսական վերելքը, անասնապահության ու երկրագործության, մետաղահանության ու մետաղամշակության և սրանց հետ կապված բազմաթիվ այլ արհեստների զարգացումը զգալի տեղաշարժեր են առաջացնում տեղաբնակ ցեղերի սոցիալական կյանքում:

Հարուստ արոտավայրերն ու ոռոգման ջուրը, բերրի, ոռոգելի ցանքատա-րածությունները բաժին են ընկնում անասնապահ ուժեղ ցեղերին, որոնք ցեղային միավորումների գլուխ կանգնելով, որոշակի բարձր դիրքի են հասնում, կրկնապատկում ու բազմապատկում են իրենց հարստությունը, զարկ տալիս միջցեղային փոխանակությանն ու ամրապնդում կապերը Հին Արևելքի երկր-ների հետ: Գեղային միություններում առանձնահատուկ դիրք ունեին, ըստ երևույթի, Հայասա-Ազգի, Իշուվայի և Ալշեի (Խարբերդ—Մալաթիայի), Գուգարք—Թոհղբի, Սեանի ավազանի, Դաշտային Ղարաբաղի, Հայկական Միջագետքի ցեղերը: Այս շրջանները միաժամանակ աչքի էին ընկնում որպես մետաղագործության խոշոր կենտրոններ:

Սոցիալական ներհակություններն առանձնապես խորանում են հինարե-վելյան ստրկատիրական երկրների հետ սերտորեն կապված ցեղերի ու ցեղա-խմբերի մեջ, երկրի հյուսիս-արևմտյան և հարավային շրջաններում: Հայասա-Ազգի երկրում փաստորեն սկսվում է վաղ դինաստիական իշխանության ժա-մանակաշրջան, երբ ցեղապետները դեռևս «պառնկու»-ի (համայնական ժողով, աշխարհաժողով) ղեկավարն էին, զգալի արտոնություններ ու իրա-վունքներ են ստանում: Շրջակա ցեղերի ու ժողովուրդների դեմ մղվող պատե-րազմները ստրկության աղբյուրներ են դառնում, երևան է գալիս տնային ստրկության ինստիտուտը: Տոհմա-ցեղային կազմակերպության ընդերքում ամրապնդվում է հայրիշխանական ընտանեկան համայնքը, տղամարդը լայն իրավունքներ է ստանում ոչ միայն կնոջ, այլև յուրայինների նկատմամբ: Ըստ երևույթի, սկսում է ուժեղ չափով գործել տնտեսական ժառանգության իրա-վունքը:

Հայաստանի արևելյան շրջանների ու Անդրկովկասին կից վայրերի ցեղերն ու ցեղախմբերը փոքր-ինչ ետ են մնում հասարակական կյանքի բնագավառ-ում, սակայն ընթանում են զարգացման նույն ուղիներով:

Տոհմացեղային ավագանին այստեղ առանձնանում, անջատվում է հա-մայնքների անգամների ընդհանուր զանգվածից, տնտեսական ու հասարա-